



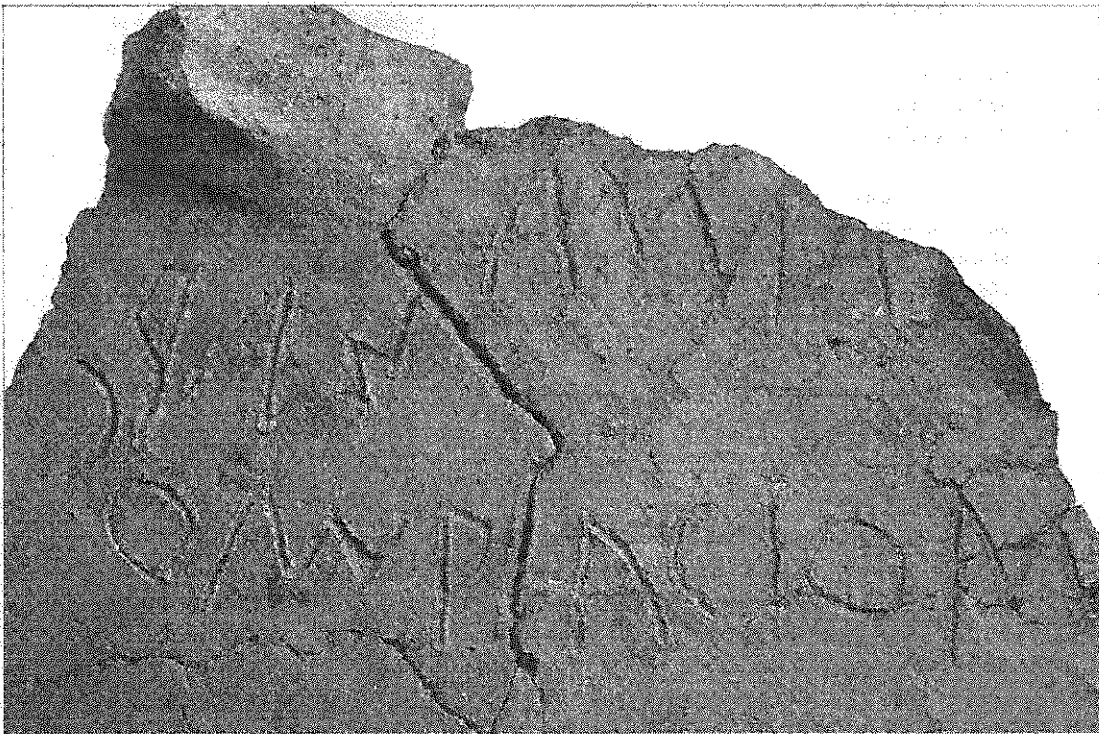
SATRICVM



Jaargang 11, nummer 1

September 2004

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM



Een nieuwe inscriptie in Satricum.

In dit nummer

Satricum en de contacten over water 3

dr. Patricia S. Lulof

Column: Handdoekjes 6

Dé Steures

SL-nummer: nieuwe Latijnse inscriptie 7

dr. Marijke Gnade

Water tijdens de opgravingen 12

drs. Milo Verhamme

Stichtingnieuws 20

Barbara Heldring

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie

Selkit Verberk
Anne Versloot

Redactieadres

Selkit Verberk
Noordzijde 207
1064 MD Amsterdam
tel. 020 613 37 21

Opmaak

Femke Ijsinga-van Boxsel, Rotterdam

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen € 17 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 070 354 72 28
<i>Secretaris</i>	drs. E. Vesseur
<i>Penningmeester</i>	mr. A. Jansen
<i>Bestuursleden</i>	dr. M. Gnade drs. A. Reijling drs. S. Verberk drs. E. Vesseur drs. Y. Scheper

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
1ste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072 VD Amsterdam
tel.: 020 679 27 93

REDACTIONEEL

Net als de afgelopen Satricumdag, staat deze Nieuwsbrief grotendeels in het teken van water. Enkele van de sprekers van de Satricumdag hebben hun lezing op papier gezet. Zo kunt u de bevindingen van het onderzoek van dr. Patricia Lulof - die al sinds 1980 aan het Satricumproject verbonden is - naar het rijkelijk versierde dak van de eerste tempel van Mater Matuta nalezen in haar artikel 'Satricum en de contacten over water'. Lulof onderzoekt de herkomst van het Satrikaanse dak aan de hand van de versierselen en de analyse van het materiaal. In 'Water tijdens de opgravingen' vertelt drs. Milo Verhamme, afgestudeerd Mediterraan archeoloog, u over de voor- en nadelen van regen- en leidingwater tijdens een opgravingscampagne in Satricum. Dr. Marijke Gnade doet in 'Nieuws van het Satricumfront' verslag van de opmerkelijke vondst van de meest recente Satrikaanse inscriptie, die in 2002 op een scherf van een dolium werd aangetroffen in de wijngaarden in de buurt van de toegangsweg naar de antieke acropolis van Satricum. In de rubriek 'Nieuws van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium' presenteert Barbara Heldring het nieuwe studiecentrum, gelegen vlak bij de opgravingen, dat dit voorjaar in gebruik is genomen. De column in deze Nieuwsbrief is traditiegetrouw van de hand van drs. Dé Steurès.

Redactie ↙

ONDERZOEK SATRICUM EN DE CONTACTEN OVER WATER

Hoe komt een Campaans dak in Satricum? Al jaren onderzoekt Patricia Lulof de daken van de Satriculaanse tempels. Haar meest recente bevindingen leveren spannende resultaten op. Een weergave van haar lezing gehouden tijdens de Satricumdag, Amsterdam 31 januari 2004.

Sinds 1985 zijn Riemer Knoop en ik in het kader van het Satricumproject betrokken bij de publicatie van de terracotta daken van de tempels van Mater Matuta (zie de laatste publicatie van de Satricum delen, uitgegeven door de Stichting Nederlands studiecentrum voor Latium: *Tempels en daken*, 1995).

Bij de studie van daken komt veel kijken, ook omdat deze categorie van archeologische objecten nogal fragmentarisch is en de studie geen lange traditie heeft waarop teruggegrepen kan worden. Wat zijn de belangrijkste resultaten die je als archeoloog wilt bereiken bij de bestudering van de vaak honderden fragmenten van een antiek dak, zoals die worden aangetroffen in opgravingen?

Een dak was ook in de Oudheid een enorm project. En we weten dat er een groot team van specialisten, meester dakbedekkers en handwerklieden aan te pas zijn gekomen. Maar hoe komt zo'n dak daar waar wij het hebben gevonden? Het lijkt een moeilijke vraag, en ook in de wetenschappelijke literatuur is heel veel geschreven over het onderwerp.

De centrale vraag die ik in dit artikel wil voorleggen betreft de herkomst van het Campaanse dak van Satricum. De contacten over water hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld.

In het derde kwart van de 6de eeuw v. Chr. wordt er een nieuwe tempel in Satricum gebouwd. Het bouwwerk kreeg

een heel mooi dak in een traditie die Campaans wordt genoemd, dat wil zeggen, volgens een voorbeeld van daken zoals die in Campanië werden gemaakt. Dit type dak was nieuw en ontzettend populair in 550-525 v. Chr. Overal langs de Thyreense kust zijn delen van dit type dak aangetroffen. En het voorbeeld uit Satricum is heel bijzonder: veel elementen van het dak zijn intact gebleven, en we zijn in staat geweest het geheel te reconstrueren. Bovendien is het dak van een vroeger type dat verder alleen in Campanië zelf voorkomt.

De reconstructie van het dak is kort geleden afgerond: we hebben in verschillende wetenschappelijke artikelen onderdelen van deze reconstructie gepubliceerd, waaronder de laatste in een bundel, uitgegeven in memoriam van Jos de Waele, de archeoloog die zoveel voor de architectuur in Satricum heeft betekend (uitgave in 2004). In dit artikel publiceren wij de reconstructie van het fronton van de eerste grote tempel met een heel bijzondere categorie antefixen, namelijk antefixen in de vorm van jonge stieren.

Het Campaanse dak bestaat uit 25 afzonderlijke delen: waaronder drie verschillende kroonversieringen (acroteria), vijf verschillende antefixen, bekledingsplaten, platen met reliëfs voor het fronton en verschillende dakpannen. De techniek van het materiaal is opvallend en herkenbaar. De types, mallen en parallellen wijzen op thuisland in Campanië, met name Cumae en omgeving in het bijzonder. Er zijn ook goede vergelijkbare exemplaren in Etrurië, en Rome, en zelfs op Sicilië. Nieuwe opgravingen in Campanië, met name in Cumae, maken het thuisland van dit dak alleen maar duidelijker. De werkplaats die het dak in Satricum heeft gemaakt is zonder twijfel Campaans.

Een dak bestaat uit veel onderdelen die uit mallen afkomstig zijn. De versiering van het fronton is vaak handgevormd. Het fronton noemen wij het gezicht van het dak, dat eigenlijk precies laat zien wat voor type dak het is, en waarin de hand van de meester herkenbaar is. Als de herkomst van een dak achterhaald moet worden dan moet er begonnen worden bij de analyse van het fronton.

De bijzondere columnen- en mutulusplaten van Satricum laten Perseus zien die achtervolgd wordt door gorgonen. Alleen in Minturnae, Capua en Ischia is goed vergelijkingsmateriaal gevonden. Ook voor de stierenantefixen en het acroterion in de vorm van een gevleugelde vrouwenfiguur komen alleen voor in Minturnae en Ischia.

We kunnen dus met een gerust hart beweren dat ons dak een Campaans voorbeeld heeft gehad.

De discussie over de aard en organisatie van een werkplaats kreeg door ons onderzoek een onverwachte wending. Er zijn geleerden die hebben gezegd dat een terracotta werkplaats stabiel was, dat wil zeggen op één plek werkte en kant en klare producten exporteerde. Anderen geloofden in reizende werkplaatsen: werken van opdracht naar opdracht, zoals de pannelapper en de messensliep in de vroegmoderne tijd. Variaties zijn uitvoerig beschreven: handel in ruwe materialen, handel in mallen, een reizende meester die lokale werklui in dienst nam, enzovoort.

Wij hebben in ons onderzoek altijd graag willen weten waar het materiaal van de daktterraccotta's van het Campaans dak vandaan kwam. Zoals de klei, de magering en de pigmenten. Want van onze antefixen was bijvoorbeeld duidelijk dat ze uit dezelfde mal waren getrokken als antefixen gevonden op wel vijf andere plaatsen langs de kust. De klei en de verf van onze Campaans antefixen leek zo erg op die van antefixen uit Capua en andere plaatsen in Campanië, dat we wilden begrijpen hoe dat kon.

Klei en pigmenten geanalyseerd. En wat bleek: de magering van de klei bestond uit vulkanisch glas en puimsteen dat alleen werd gevonden in het gebied rond Capua en Cumae, namelijk de Phlegreische velden.

De enige conclusie die we konden trekken was dat niet alleen het ontwerp van het dak en de mallen voor de onderdelen van Campanië naar Satricum waren gekomen, maar ook het ruwe materiaal: de magering, de pigmenten en de klei. Van het hele dak (o.a. 2400 dakpannen) kwam de klei uit Campanië.

Samenvattend kunnen we constateren dat we het productiecentrum voor dit type dak moeten zoeken in Campanië. Het daktype was ontzettend populair in een korte tijd en werd op plaatsen buiten Campanië teruggevonden, ook op de eilanden voor de kust. En de materialen en de vroegste mallen zijn afkomstig uit Campanië.

Hoe is dit te verklaren: hoe komt het puur Campaans dak, in zijn geheel, in Satricum? Wat tot nu toe algemeen werd aangenomen is dat een reizende werkplaats met reizende meesters, met medeneming van hun eigen mallen en een deel van hun gemakkelijk vervoerbare materialen, zoals pigmenten, verantwoordelijk is geweest voor het Campaans dak in Satricum. Dat is inderdaad ook zeer waarschijnlijk in de latere periode: we hebben antieke bronnen die verwijzen naar een dergelijke gang van zaken (Plinius). Misschien een zak met magering en kant en klare pigmenten, maar toch niet de tonnen klei? Misschien was de Campaans klei te koop op de lokale markt. Maar ook dat is niet erg waarschijnlijk.

Een geheel andere mogelijkheid is dat kant en klare daken werden geëxporteerd vanuit het productiecentrum. Dat niet alleen de ondernemers, werkplaatsen en werklui mobiel waren, maar ook complete daken. Deze mogelijkheid is algemeen geaccepteerd voor de Romeinse periode,

maar is een dergelijk transport ook mogelijk in de Archaische periode en hoe kon dat transport plaatsvinden?

Een standaard Campaans dak weegt immers 40 ton (2400 dakpannen x 16,8 kilo, en nog veel meer). De afstand tussen Satricum en (bijvoorbeeld) Cumae bedraagt 200 km, met veel moerassen en hoge bergen onderweg. Kortom: een gewoon transport met een karavaan met alle onderdelen van een dak over de onbegaanbare paden en wegen, lijkt onmogelijk.

Het is vreemd dat het nooit eerder is bedacht: waarom geen transport over zee en rivier? De Romeinen hadden schepen voor tenminste 300 ton aan bouwmaterialen. In de archaische tijd moet het toch mogelijk zijn geweest deze daken van 40 ton te vervoeren. En inderdaad, de schepen zijn ook gevonden; propvol met bouwmaterialen.

Dankzij Professor Fik Meijer, hoogleraar maritieme archeologie, kreeg ik een bijzondere catalogus in handen: *The Archaeology of Shipping* van Parker (1992). Deze onderwaterarcheoloog catalogiseerde alle scheepswrakken tussen 2000 v. Chr. en 1400 na Chr.; 100 wrakken bleken afkomstig te zijn uit onze periode, en ook met dakpannen, antefixen, bekledingsplaten en zelfs een heel Lacoons dak. En het vreemde is dat vooral tussen Napels en Orbetello heel veel wrakken zijn gevonden, relatief veel meer dan elders. Blijkbaar was juist op deze plaats langs de kust van Italië een centrum van zeer actieve lokale distributie. Blijkbaar maakte de topografie van het gebied transport van zware goederen over zee noodzakelijk. En waarom dan geen Campaans dak?

Een ander belangrijk argument ten gunste van het vervoer van een dak over zee is het feit dat alle Campaanse daken (of delen ervan), en vooral de oudste typen, uitsluitend zijn gevonden op plaatsen waar toegang was tot de zee: als het niet direct aan de kust was, dan via een rivier.

Satricum lag aan een goed bevaarbare rivier, de Astura, en had een eigen afzethaven (Foce Verde).

Mijn voorstel is dan ook dat voor de eerste grote tempel in Satricum een dak werd besteld in Cumae, of een plaats in de buurt. Het dak werd ter plaatse geproduceerd, met Campaanse klei en Campaanse mallen. Door bemiddeling van een ondernemer werd het dak vervolgens in een soort bouwpakket op een middelgroot schip geladen met, zonder twijfel, onder de manschappen, een team van technici en dakspecialisten. Ze hebben ook moeten weten hoe groot de tempel zou zijn. Misschien was de architect ook wel aanwezig. Ze reisden af naar Satricum, waar de tempel reeds in aanbouw was, en ze plaatsen het dak.

Waarschijnlijk was Satricum een van de eerste klanten van een groot Campaans bedrijf. Het markeerde een zeer succesvol product dat in een korte periode, net voordat de politieke onrust in Campanië begon en handel niet meer mogelijk was, overal langs de Thyreense kust werd afgezet.

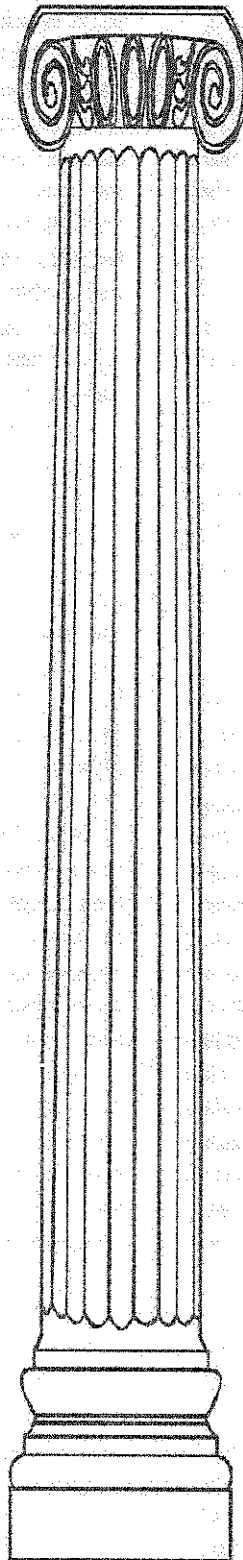
Na 525 v. Chr. werden de daken niet meer over zee vervoerd, tot in de Romeinse tijd. Het nog veel monumentalere en complexere dak op de tweede tempel in Satricum, dat nog geen kwart-eeuw later volgde op de Campaanse tempel met haar prachtige zwarte dak en simpele strakke versiering, werd namelijk lokaal gemaakt, van klei uit de buurt. De meester van het laatste dak in Satricum was misschien wel gewoon afkomstig uit Satricum. Maar over dit laatste dak in de volgende nieuwsbrief meer.

Patricia S. Lulof ◀

COLUMN

Handdoekjes

Wat El en ik wel hebben in de Dispensa, dat heeft de school in Le Ferriere, waar in juli 2003 zo'n tien studenten huisden, niet: een droogrek. Toch zijn er altijd grijs-geblakte theedoeken die moeten drogen, en die worden geïmproviseerd opgehangen aan keukentafels. Daarna is hun bestaan een tijdlang onduidelijk - ze slingeren dus rond - voordat Marijke ze meeneemt naar Campoverde om ze te wassen. Daarna liggen ze in de bijkeuken weer in een nette stapel te wachten op hun volgende gebruik. Veel onduidelijker is het bestaan van de badstoffen handdoeken die 'van de opgraving' zijn. Bij die is zelfs het gebruik geïmproviseerd. Ze liggen bijvoorbeeld achter de school, waar veel activiteiten zijn: vondst-verwerken, siësta houden in een hangmat, eten en natafelen. Zomer 2003 hadden ze het extra te verduren: de pijnbomen waaronder we eten zijn op sterven na dood, en het dode hout is eruit gesnoeid. Nu huilen ze overvloedig hars. De handdoeken worden nu gebruikt om op te zitten, om onze kleren tegen de hars te beschermen. Maar, zoals dat gaat, ze blijven na het eten liggen en nu zit er aan beide kanten hars op. Zo ook een vierkant keukenhanddoekje met rijen gele en oranje blokken. Een zo'n doekje is aan dat lot ontsnapt. Dat heb



ik meteen na aankomst dit jaar in gebruik genomen als, tja, zweetdoek. Het hing steeds over mijn stoel en bracht me veel verkoeling in de julihitte. Het is vierkant, wit-groen-oranje, met archaïserende afbeeldingen van een hand-koffiemolen, fluitketel, bolle koffjepot met cilindrisch filter en zes mokken. Na twee weken aardewerk tekenen in de hal van de school is het isabelkleurig, '5YR 8/2 pinkish white' zal ik maar zeggen. (Twee andere doekjes uit dezelfde serie hebben het echt goed getroffen: ze hebben hun oorspronkelijke functie behouden. Ze stralen een onbekommerde huisvrouwelijkheid uit een vorig millennium uit. De een, oranje, vertoont een kast met voorraadbussen en vruchten; de andere, veelkleurig, vruchten en ontbijttafelspullen.) En dan komt Marijke naar me toe. Deze handdoekjes kwamen ooit uit de linnenkast van haar moeder: schrijf daar eens een stukje over. Geroerd raap ik mijn handdoekje van de vloer, om mijn emotie weg te wissen. Het blijft steken: het zit met een gat om een poot van mijn schoolstoeltje heen. Zat dat gat daar al?

Dé Steures <

SELECTIENUMMERS UIT SATRICUM

Een nieuwe Latijnse inscriptie

Een selectienummer, ook wel een SL-nummer genoemd, wordt op het opgravingsveld toegekend aan vondsten die door hun aard of ligging van zeer grote waarde zijn en belangrijke informatie verschaffen. Een SL-nummer krijgt daarom tijdens het onderzoek extra aandacht. In deze rubriek staat telkens een belangrijke, aardige, of heel mooie vondst uit Satricum centraal die ooit een SL-nummer kreeg toegekend.

Als u deze tekst leest is de opgravingscampagne van 2004 alweer afgesloten en wordt er druk gediscussieerd en gespeculeerd over de interpretatie en betekenis van de nieuwste vondsten. Het gaat om de vondsten uit het lagere stadsgebied van Satricum, waar dit jaar op uitnodiging van een van de grote wijnboeren, Antonio Santarelli, het archeologisch onderzoek van de jaren 1996-1997 is voortgezet. Toen werden hier over een lengte van bijna 500 meter de resten van een zes meter brede weg richting de akropolis van Satricum blootgelegd. De weg, vooralsnog een unicum in Centraal-Italië, kan gedateerd worden aan het einde van de 6de eeuw v. Chr., ofwel de periode waarin Satricum een grootscheepse herbouw ondergaat en de laatste grote tempel, gewijd aan Mater Matuta, wordt neergezet. Het onderzoek van de campagne van dit jaar richtte zich op het vervolg van de weg in westelijke richting. Tijdens het opruimen van een oude wijngaard en het vervolgens diep ploegen van het terrein waren eerder enorme tufblokken tevoorschijn gekomen, samen met een enorme hoeveelheid aardewerk. Aan de hand van luchtfoto's, een oppervlakte *survey* en enkele kleine sondages kon worden aangetoond dat de weg zich hier inderdaad voortzette in westelijke richting, maar dat er zich in het terrein ook nog andere structuren bevonden. De systematische opgraving van 2004 heeft hierin niet alleen duidelijkheid gebracht, maar heeft ook weer geheel onverwachte resultaten opgeleverd t.a.v. de bouwgeschiedenis van Satricum. Hiervan

zal uitgebreid verslag worden gedaan in de volgende nieuwsbrief evenals op de aanstaande Satricumdag.

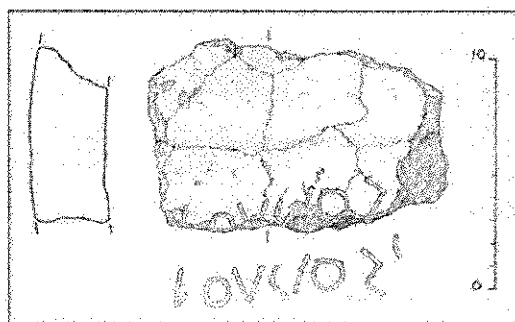


Een nieuwe inscriptie in Satricum.

Onverwacht, maar van een geheel andere orde, zijn de vondsten die tijdens de laatste opgravingscampagne op de akropolis zijn gedaan. Zowel in de zomer van 2000 en 2002 is er gegraven achter de tempels van Mater Matuta en werden vele nieuwe fundamenten van gebouwen blootgelegd, waaronder enkele van een type dat nog niet eerder was aangetroffen in Satricum. Op het meest zuidelijke deel van de akropolis is bijvoorbeeld een boerderijachtig complex uit de midden-

republikeinse periode (3de eeuw v. Chr.) gevonden, terwijl op de uiterste noordoost hoek van de heuvel een gebouw is gevonden dat oorspronkelijk voorzien was van een colonnade, getuige vijf zuilbases die er nog *in situ* zijn aangetroffen.

In de directe nabijheid van dit laatste gebouw werden in 2002 drie fragmenten van een groot voorraadvat gevonden met daarop een vroege Latijnse inscriptie. Een fragment, het grootste werd direct tijdens de opgraving ontdekt door een studente archeologie, Suzanne van Leeuwen, terwijl zij met veel geduld een enorm pakket van dakpannen en grote aardewerkfragmenten verwijderde. Het tweede, kleinere fragment, B, kwam tevoorschijn bij nadere bestudering van de vondsten en een derde, heel klein fragment (C), kwam aan het licht tijdens de studiecampagne in 2003 toen de rest van de vondsten uit dezelfde context werd onderzocht. De drie fragmenten, hoewel niet aan elkaar passend, zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig van dezelfde vaas. Niet alleen is de klei hetzelfde, maar ook het lettertype is vrijwel identiek en bovendien werden de fragmenten in directe nabijheid van elkaar gevonden. Het vaastype is een *dolium* - of groot voorraadvat - van een soort dat veel voorkomt in het 6de- eeuwse Satricum.



Op fragment B zijn zeven letters te zien.

De inscriptie, in elk geval die van de twee grote fragmenten A en B, bevond zich ter hoogte van de schouder van de vaas, zoals geïllustreerd in de reconstructietekening die direct na de vondst door Daniël Jansen en Dé Steures werd gemaakt. Het grootste fragment, A, vertoont nog de afgebroken aanzet van de

oorspronkelijke handgreep, terwijl de twee fragmenten A en B een overeenkomstige dikte en curve hebben. De inscriptie is met een vaste hand en met zorg in de nog vochtige klei aangebracht voordat de vaas werd gebakken.



De reconstructietekening laat zien dat de inscriptie oorspronkelijk de schouder van een vaas sierde.

Op het grootste fragment A lezen wij in twee regels, van rechts naar links en van links naar rechts, een aaneengesloten Latijnse tekst, bestaande uit ten minste 16 goed leesbare letters. Het alternerend verloop van de tekst, in *boustrophedon*, "zoals de os ploegt", dat wil zeggen van links naar rechts en van rechts naar links, is gebruikelijk in de vroege periode van het schrift, maar zeer uitzonderlijk in Latijnse vaasinscripties. De letters variëren in grootte van 16 tot 32 mm en staan op regelmatige afstand van elkaar. De inscriptie is in het Latijn maar maakt gebruik van het Griekse alfabet dat in de 8ste eeuw door Griekse kolonisten in Campanië werd geïntroduceerd en zich vervolgens over Italië verspreidde.

Op fragment A staat, volgens de *doyen* van de Italiaanse archeologie professor Giovanni Colonna:

amamar/c/omplaciom

De eerste zes letters *amamar* zijn van rechts naar links gegraveerd in de bovenste regel, terwijl in de onderste regel de laatste negen letters *omplaciom* van links naar rechts leesbaar zijn. De letter *c*, geschreven van rechts naar links, dient als een soort verbindingsletter tussen de twee regels.

Het valt op dat de schrijver van de inscriptie in de bovenste regel van de horizontale lijn is afgeweken, mogelijk door misrekening van de ruimte die hij voor de tekst nodig had. De vierde letter *m* staat zelfs in een hoek van 45° ten opzichte van de vorige letter *a*. Dit alles zou erop kunnen wijzen dat de inscriptie oorspronkelijk langer moet zijn geweest, hetgeen ook nog op een andere manier bevestigd wordt. Rechts van de eerste, deels bewaarde letter *a*, vertoont het breukvlak van de scherf, precies op de rand, een verdikking van de klei die wijst op het bestaan van een andere letter, waarschijnlijk een *i*. De verdikking kan verklaard worden: het is naar buiten geduwde klei die ontstaat tijdens het inciseren van een letter in de nog vochtige materie.



De Latijnse tekst bestaat uit 16 letters

Op het tweede fragment, fragment B, zijn langs de onderrand van links naar rechts ten minste zeven letters te lezen. Alleen de laatste twee kunnen met zekerheid geïdentificeerd worden: het zijn een *o* en een omgekeerde *s*. De letters lijken van een iets kleiner formaat dan die op fragment A en zijn daarnaast minder diep en trefzeker in de klei geïnciseerd. Mogelijk zijn ze door een andere persoon geschreven. Maar de lege ruimte boven de

tekst zou erop kunnen wijzen dat het hier gaat om de bovenste regel van dezelfde tekst als op fragment A. Er is echter ook sprake van een andere leesrichting, wat juist zou kunnen duiden op een andere tekst, bijvoorbeeld op de schouder aan de andere kant van de vaas.

Het derde fragment, hier niet afgebeeld, vertoont slechts één letter die of als een *v* of als de bovenkant van een *a* gelezen kan worden, afhankelijk van hoe de scherf wordt vastgehouden. Het fragment is te klein om daar met zekerheid een antwoord op te kunnen geven, maar volgens Professor Giovanni Colonna die de fragmenten uitgebreid heeft bestudeerd zou het eerder om een *v* gaan dan om een *a*. Hij interpreteert de letter dan als de Latijnse letter *V*, volgens hem te lezen als het telwoord 5, waarmee de vaas als het vijfde *dolium* van een grotere serie zou worden aangeduid. Ook voor de teksten op de andere twee fragmenten zijn door Colonna interpretaties gegeven. Deze zijn onlangs gepubliceerd in een artikel in het archeologisch tijdschrift *Archeologia Classica* van 2003 in samenwerking met ondergetekende.

De inscriptie op fragment A geeft weinig problemen qua lezing en woordscheiding. Colonna leest hier:

[--] *ia mamarcom placiom* [- ? -]

mamarcom moet volgens hem worden geïnterpreteerd als de vierde naamval van de mannelijke Latijnse voornaam *Mamarcos* en wordt gevolgd door de bijstelling *placios* in dezelfde naamval. Dit is bedoeld als een kwalificatie van de genoemde persoon in de trant van "de goede" of "de beste". Voorafgaand aan de naam *Mamarcus* herkent Colonna de letters *i* en *a* als laatste twee letters van het woord *eia*. Hij vult de tekst hier dus aan met de letter *e*. Het woord *eia* kan begrepen worden als een uitroep in de trant van *wel!* of *zo!* Een dergelijke uitroep wordt door antieke auteurs zoals Plautus en Terentius vaak gebruikt om uitdrukking te

geven aan gevoelens van verwondering of vreugde. Volgens Colonna brengt het ook in dit geval een gevoel van bewondering tot uitdrukking. Het woord *placios* komt weliswaar niet voor in klassiek Latijn, maar is ongetwijfeld te herleiden tot het werkwoord *placeo*, hetgeen "behagen" betekent of "aan iemand bevallen". De vorm *placios* kan in feite gelijk gesteld worden met het woord *placidus*, dat in het klassiek Latijn vaak wordt gebruikt als vererende bijnaam verkregen wegens buitengewone eigenschappen of grote daden, zoals [] *Tranquillus* (de Rustige), *Sapiens* (de Wijze) of *Africanus*. In het geval van de Satricaanse inscriptie zou het niet gaan om een echte bijnaam, hoewel dit in theorie mogelijk zou zijn. Eerder valt te denken aan een kwalificatie van de aangeropen persoon, zoals de *dominus*, de heer des huizes of de eigenaar van een atelier, die door zijn slaven en cliënten zeer gewaardeerd wordt. Daaronder bevond zich waarschijnlijk ook de pottenbakker zelf, de vermoedelijke auteur van de inscriptie. De *dominus* zou vervolgens geïdentificeerd kunnen worden als de opdrachtgever van het *dolium*, dan wel als de ontvanger ervan.

In vergelijking met fragment A is de tekst op fragment B moeilijker te duiden. De inscriptie is zowel aan het begin als aan het einde beschadigd, terwijl de meeste letters slechts voor de helft zijn bewaard. Colonna komt echter tot de conclusie dat de tekst van links naar rechts moet worden gelezen met alleen de laatste leesbare letter *s* in omgekeerde richting. Dit laatste zou vaker voorkomen in zowel Latijnse als Etruskische inscripties. Volgens Colonna staat er

[- ? -] louciosx[---]

en gaat het hier om de mannelijke voornaam *Loucios*, een bekende naam (*Lucius*) die net als *Mamarcos* op het grote fragment A van Italische oorsprong is. Een klein gebogen groefje naast de letter *s*, op de rechterrand van het fragment, verradert de oorspronkelijke aanwezigheid van een andere letter; volgens Colonna een

tweede *c*. Deze zou kunnen worden geïnterpreteerd als de eerste letter van de geslachtsnaam (*gentilicium*) van de persoon. In een vervolgens nogal ver doorgevoerde reconstructie wordt deze persoon geïdentificeerd met de pottenbakker – een vrije ambachtsman dus – die hiermee zijn handtekening geeft of eventueel met de opdrachtgever van het *dolium*, waarmee de inscriptie in feite tot een wij-inscriptie wordt.

Colonna beëindigd zijn betoog met het benadrukken van de uitzonderlijkheid van de inscriptie, vooral het boustrophedisch karakter en de U-vormige plaatsing van de letters op fragment A. Hiervoor kent hij geen parallellen in de Latijnse epigrafie noch in de Etruskische, maar wel in de Griekse wereld, met name in Zuid-Italië. Dit Griekse karakter is taalkundig goed te verbinden met de uitroep *eia*, een gebruik dat, wanneer juist gereconstrueerd, ontleend moet zijn aan het Grieks en hiermee het oudste voorbeeld in het Latijn vormt. Op filologisch gebied stemt dit nog beter overeen de veronderstelling dat het zou gaan om een toejuiching, zoals gebruikelijk in de Griekse wereld van vaasinscripties, met name in die afkomstig uit Attica.

Ten aanzien van de datering van de inscriptie stelt Colonna de periode tussen 575 en 525 v. Chr. voor, met een voorkeur voor het tweede kwart van de 6de eeuw.

Met de vondst van de nieuwe Latijnse inscriptie(s) heeft Satricum zijn zevende belangrijke epigrafische document in huis. Het bijzondere aan deze inscriptie in vergelijking met de andere die tot nu toe werden gevonden is echter dat het hier niet om een funeraire inscriptie gaat, of om een inscriptie in een duidelijke votiefcontext, maar om een opschrift op een 'gewone' voorraadpot zoals er de afgelopen 25 jaar duizenden fragmenten zijn aangetroffen. Vooralsnog zijn er geen goede parallellen bekend voor de nieuwe inscriptie, althans niet voor de combinatie van een dergelijk zorgvuldig uitgevoerde tekst die voor het bakken op dit type vaas is aangebracht. De

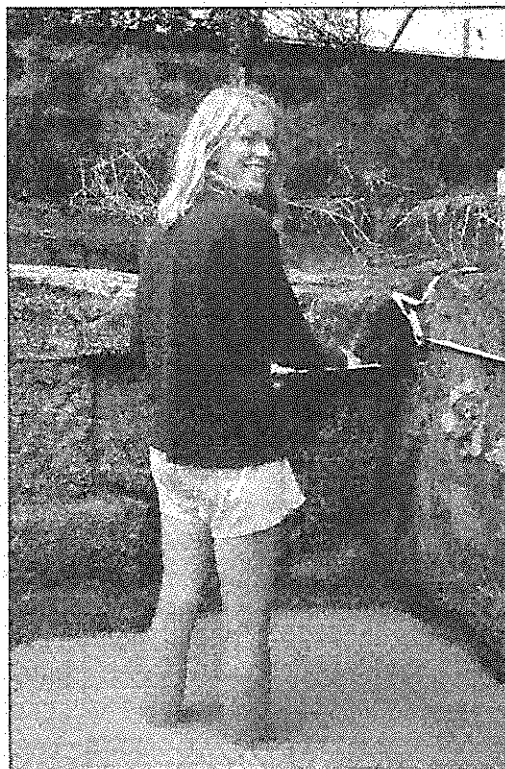
enige bruikbare parallel bevindt zich in het naburige Laurentina-Acqua Acetosa, waar in een afvalput een fragment van een dakpan werd gevonden. Hierin is een gedeeltelijk bewaarde Latijnse naam te zien die voor het bakken van de dakpan in de nog vochtige klei was geïnciseerd. De inscriptie wordt in dezelfde periode gedateerd. Het lettertype vertoont grote overeenkomsten met de Satricaanse inscriptie.

Ten aanzien van de oorspronkelijke context van de doliuminscriptie kan nog weinig worden gemeld. De vindplaats kan als een secundair pakket van dakpannen en doliumfragmenten worden beschouwd, dat als een nivellering/ophogingspakket over oudere muurfundamenten is neergelegd. Daaronder bevinden zich de eerder genoemde zuilbases van de colonnade. Ondanks deze secundaire context is er wellicht toch een relatie te leggen tussen de vaas met inscriptie en dit bijzondere gebouw, dat vooralsnog een unicum op de akropolis vormt. Het is niet onmogelijk dat het materiaal dat oorspronkelijk bij het gebouw met de colonnade hoorde, na het buiten gebruik raken ervan, in de directe omgeving terecht kwam en vervolgens in het ophogingspakket gebruikt is. Verder onderzoek in het betreffende complex zou hier wellicht meer licht op kunnen werpen, net zoals er waarschijnlijk nog meer fragmenten van hetzelfde dolium zouden kunnen liggen. Vooralsnog echter moeten wij nog even geduld opbrengen. De volgende opgravingscampagne op de akropolis laat nog even op zich wachten.

Marijke Gnade <

OOGGETUIGENVERSLAG WATERPRET EN ELLENDE IN SATRICUM

Het veldwerk in Satricum valt niet altijd mee. Vooral niet als het regent. Een weergave van de lezing van Milo Verhamme, gehouden tijdens de Satricumdag, Amsterdam 31 januari 2004.



Ondanks regenbuien wordt er op doorgewerkt op het veld.

Na de lezingen van de hooggeleerde dames die mij vandaag voorgingen, nu één die zich op een geheel eigen manier zal onderscheiden. En wel om de volgende redenen: ten eerste is zij een stuk korter, ten tweede is zij niet zo zeer wetenschappelijk, als wel populair-wetenschappelijk. Maar het belangrijkste is misschien wel, dat de verhalen die ik met u zal delen en de beelden die hen vergezellen waargebeurd zijn. Deze lezing is niet gebaseerd op mogelijke historische gebeurtenissen, doet geen poging een

vervlogen verleden te reconstrueren en maakt geen gebruik van virtuele effecten.

Derhalve zal ik geen zinsneden gebruiken als: "We denken dat het zus en zo geweest is", "We mogen ervan uitgaan dat..." of "We hebben weinig reden tot twijfel over...". Alle gebeurtenissen kunnen met behulp van beeld en –als u dat wenst– door getuigenverslagen ondersteund worden.

Het centrale thema vandaag – het zal u niet ontgaan zijn – is water. En nu denkt u natuurlijk: "Gaan water en opgraven eigenlijk wel samen?" Dat ligt eraan. Over hoeveel water hebben we het hier eigenlijk, en op welke manier komt het tot ons?

De zomer van 2003 was de warmste sinds tijden in Italië, en dus ook in Borgo le Ferriere. Nu moet ik in alle eerlijkheid bekennen dat ik afgelopen zomer niet in Satricum was, maar dat ik ondertussen in Amsterdam de warmste zomer sinds 1947 beleefde. En zelfs ik dacht afgelopen zomer af en toe met weemoed terug aan de zomer van het jaar ervoor, die van 2002. Dat was namelijk een van de natste die ik in mijn leven heb meegemaakt. Ik was die zomer voor de derde keer op rij in Satricum en nam deel aan de tot nu toe laatste opgravingscampagne, althans, de laatste *geplande* opgravingscampagne. Op enkele punten was de campagne van 2002 er een van uitersten. Zo kenmerkte het weer zich bijvoorbeeld door een regelmatige afwisseling van enorme hitte en lange perioden van regen.

Eerst het volgende. Naar mijn mening mag een student Mediterrane archeologie zich eigenlijk pas officieel een *Satricum-ganger* noemen als hij meer dan eens in Borgo le Ferriere is neergestreken voor een weekje of zes. Pas dan begin je een beetje

een idee te krijgen van wat de mythe inhoudt die 'Satricum' heet. Een vereiste is ook eigenlijk dat je zowel een opgravingscampagne als een teken-campagne hebt meegemaakt. Die tonen namelijk de uitersten van wat het archeologenwerk in Italië nu werkelijk inhoudt. Het ene wordt gekenmerkt door zwaar lichamelijk werk, soms in de brandende zon en soms tijdens fikse regenbuien. De tekencampagnes kenmerken zich daarentegen door het verschuiven van een bureau naar een plek waar je het mooiste uitzicht hebt, het uitzoeken van de meest ergonomische stoel en de juiste voorraad cd's en snoepwaren.

Waar je daarentegen bij een teken-campagne elke vlek op je kleding vervloekt, lijkt het bij een opgravingscampagne soms te draaien om een zo groot mogelijk aantal kledingstukken na de campagne weg te kunnen gooien, omdat ze toch niet meer te wassen zijn. In de school waar we iedere zomer logeren, is zowaar een washok ingericht. De studenten maken hier dankbaar gebruik van, variërend van één keer in de week tot één keer in de twee maanden. In sommige gevallen besteed men meer aandacht aan het wassen van de plaatselijke fauna (de opgravingshond Akko), dan van de eigen kleding.

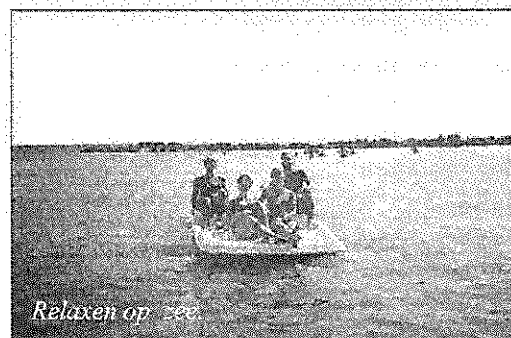
Water is van levensbelang, wordt ons vaak verteld. Niet alleen tijdens de televisiereclame voor heerlijk, helder bronwater, maar ook door de opgravingsleiding. Alleen het drinken van water is niet voldoende. Het gehele menselijk lichaam dient af en toe verfrist te worden. Ondanks de soms extreme hitte en daarmee gepaard gaande droogte, weten de meeste daar altijd wel een oplossing voor te vinden.

Zo heeft men onder aan de akropolis, of achter de bar van Adriano toegang tot de enige waterweg die het dorp rijk is, de Astura. Aangezien deze ooit zo trotse stroom inmiddels niet meer dan een rustig kabbelend beekje is, kan hier ongehinderd

in worden 'gepootjebaad'. Anderen prefereren het strand, maar het vereist tegelijkertijd wel enige vindingrijkheid om daar te geraken. Twintig archeologen en slechts twee fietsen, dat geeft wrijving, kunt u begrijpen. Voor diegenen die het strand wel weten te bereiken, is zon, zee en zand de beloning. Diegenen die geen zin, tijd of mogelijkheid hebben naar het strand te gaan, zijn vaak een groot deel van de campagne bezig een manier te vinden om de verkoeling zo dicht mogelijk bij de school te kunnen ondergaan. Hier komen de meest verrassende creaties uit voort, zoals een door de studenten zelfgemaakt zwembadje.

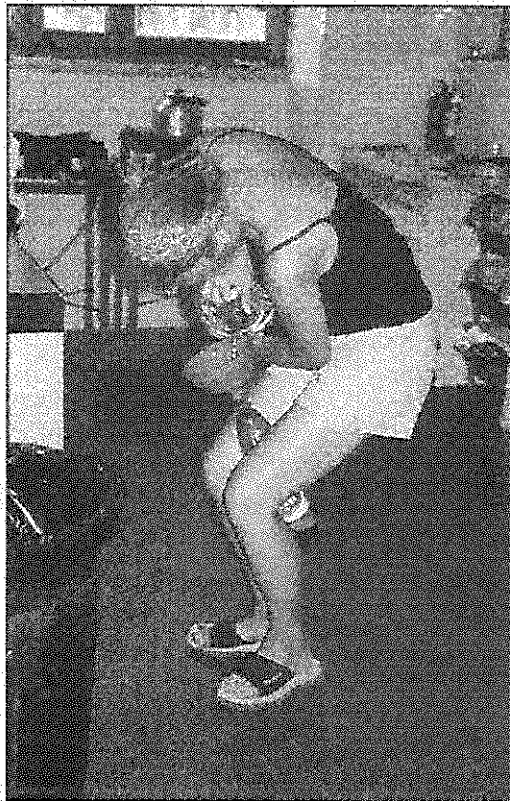


De Astura.



Relaxen op zee

Op het gebied van drinkwater hebben de opgravers over het algemeen niets te klagen. Flessen drinkwater zijn dan ook altijd in grote voorraden aanwezig en het wordt graag en vaak genuttigd. Samen met de wijn, is drinkwater het enige waar tijdens de opgraving niet op bezuinigd wordt. Als tegenprestatie hebben de studenten dan ook besloten de vele plastic flessen niet weg te gooien, maar tot in lengte van dagen te hergebruiken. De lege waterflessen worden direct gerecycled. Dat doen de studenten door ze met drinkwater uit de plaatselijke fonteintjes, dan wel door ze met wijn te vullen. Tijdens feestjes, afscheid van terugkerende studenten en soms ook zomaar, vinden overigens ook de waterijsjes gretig aftrek.



Het vullen van de waterflessen.

Je zou kunnen zeggen dat Mediterraan archeologen een soort haat-liefde-verhouding hebben met water. Want behalve drink- en zwemwater is er helaas ook regenwater in overvloed. De beroemde onweersbuien zijn zowel geliefd als gevreesd onder Satricumgangers. Regen is

een welkome afkoeling als je je in de derde hittegolf in drie weken tijd bevindt. Onweer is daarbij de enige reden waar je het werk voor mag, nee, sterker nog, moet staken.

Nu heeft onweer in Italië iets magisch, en zeker in Satricum. Enerzijds is een 'temporale' iets wonderschoons, zoals ze langzaam vanuit zee aan komt drijven, dan tegen de bergtoppen blijft hangen en onder luid gedonder en gebliksem haar verwoestende lading over de Pontina-vlakte uitstort. Tegelijkertijd zorgt de afwisseling van zon en regen voor een klimaat waarin alles beter groeit en bloeit, niet alleen de lokale flora, maar ook de vaak kortgeschoren haren van de mannelijke studenten.

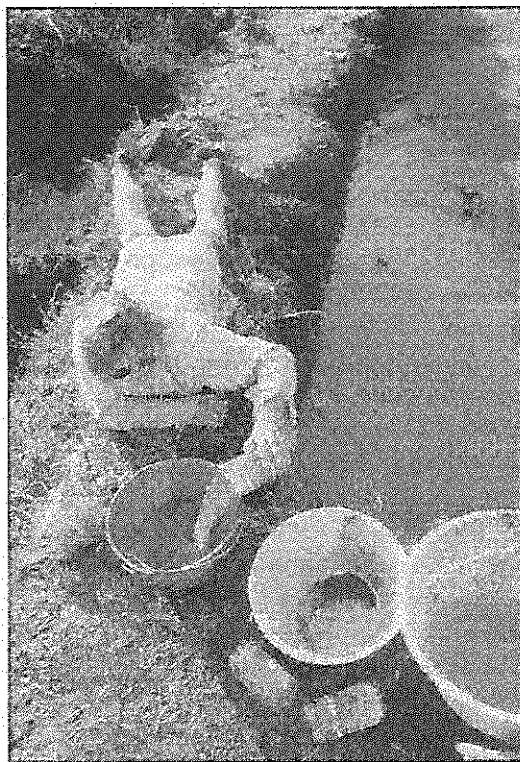
Anderzijds is dezelfde onweersbui vaak desastreus voor een archeologische opgraving. Zodra een onweersbui op komt is, worden de troepen gealarmeerd en alle putten met zijlen overdekt. Helaas is dit de laatste jaren weinig effectief gebleken. Na een bui bleken vaak hele putten blank te staan. Goed te onderscheiden profielen waren onherkenbaar geworden; glad geveegde vlakken waren in modderpoelen veranderd en tuffunderingen werden kwetsbare blokken die afbrokkelden zodra je maar naar ze keek. En alles wat na zo'n stortbui nog rest is hozen, opruimen en opnieuw beginnen. Net als mieren wier nest verwoest is, moeten archeologen vaak weer van voren af aan beginnen, maar doen ook zij dit zonder slag of stoot. Hooguit met een vloek hier en daar.

In de meeste gevallen wordt besloten eerst het water uit de putten te hozen, alvorens verder te werken. Het hozen is een techniek die in de loop der jaren sterk gemoderniseerd is in Satricum. In vroeger tijden moest men zich nog behelpen met een tuinslang en een grote longinhoud -het ene uiteinde van de slang in het water, vervolgens hard aan het andere uiteinde zuigen en dan de slang weghouden voordat de eerste sloot water achter in je keel belandt-. Inmiddels is de opgraving



Hozen in een blubberige opgravingsput.

uitgerust met enkele pompen. Helaas is deze techniek nog niet geperfectioneerd en moet het pompen nog handmatig gebeuren. Op deze wijze kunnen echter ook de dommekrachten van de opgraving zich verdienen maken.



Op de buik om te hozen.

Het meest tijdloze hoosmiddel is en blijft waarschijnlijk wel de waterfles. Zoals ik eerder al vertelde, worden alle waterflessen gerecycled. In dit geval als volgt: men neemt een waterfles en snijdt of knipt hem doormidden. Vervolgens gaat men op de buik, dan wel op de zij, op de putrand liggen en duwt de halve fles onder water

(let op, als u de bovenzijde neemt, vergeet niet eerst de dop erop te doen!). Haal de fles naar boven en leeg hem in een emmer. Gebruik bij voorkeur een emmer zonder gaten of scheuren. Een leuke anekdote voor de muzikliefhebber: tijdens deze werkzaamheden is de UB-40 hit 'Rat in my kitchen', omgewerkt tot 'There's a hole in my bucket, what am I gonna do. I'm gonna fix that hole, that's what I'm gonna do'.

Wanneer de plassen op de zeilen eenmaal zijn verwijderd, wat toch al gauw een uur of twee duurt, kunnen de zeilen opgeruimd worden. En daar moet u toch zeker niet te licht over denken. Wanneer het windstil is, kan een ieder zo'n zeil netjes uitspreiden en opvouwen, alsof het een zijden bedsprei is. Met windkracht 8 is dit echter een kunstje voor de zwaarderen onder ons.

Pas na het verwijderen van het zeil weet je pas of de put werkelijk onbeschadigd is gebleven. In de meeste gevallen blijkt dit niet zo te zijn. Het vervelende van water is, dat het altijd wel een weg lijkt te vinden langs of onder het zeil door. In dat geval is het zaak om de modderige put uiterst voorzichtig aan te pakken. Uiterst secuur en met een sombere blik worden de putten schoongemaakt. Een groot gevaar schuilt in schoonmaken van het vlak. Als het

warm en droog is, lopen archeologen als jonge veulens door hun putjes te dartelen, maar na een fikse bui is dit ten sterkste af te raden. Foto's van mijn put met een geruïneerd vlak (waar het de dag ervoor nog perfect glad was) bezorgen me nog steeds kippenvel.

De band tussen student en werkput wordt na een flinke onweersbui alleen maar sterker. Pas als je eigen putje een keer flink onder is gelopen, heb je het gevoel dat dit je eigen putje is. Het voelt als een soort kindje dat ziek is geworden en dat je beter moet maken, moet verzorgen en voortaan nog beter zal moeten beschermen.

Niet alleen de opgravers, maar ook de vondstverwerkers hebben het zwaar na een regenbui. Heb je de ene dag alle gevonden scherven met veel liefde en zorgvuldigheid gewassen en te drogen gelegd, de volgende dag staan alle tafels onder water. Sommige vondstverwerkers ervaren het schervenwassen als nutteloos en slaan het daarom graag over. Zij brengen de kisten met vondsten vlak voor een regenbui naar het veld en laten de natuur haar werk doen. De volgende dag staan de kistjes in een halve meter water en zijn ze grondig gewassen.

Tot op heden is er nog geen manier gevonden om de putten tegen het natuurgeweld te beschermen, al is dit in het verleden regelmatig geprobeerd. Het is echter altijd beperkt gebleven tot kleine geïmproviseerde afdakjes of tentjes. Een dak zoals over de resten van de monumentale tempels is gebouwd, zal helaas niet haalbaar zijn voor de gehele opgraving, al kunnen we met uw donaties wellicht een heel eind komen.

Ter afsluiting een schets van de ervaring die mij het beste is bijgebleven van de afgelopen campagnes. In de zomer van 2002 groeven we op de akropolis van Satricum. Gedurende vrijwel de gehele campagne heerste er een heftige strijd tussen de archeologen van de noordsectie en die van de zuidsectie. Dit uitte zich in

het hamsteren van zoveel mogelijk bezems, emmers, kruiwagens, scheppen en pikhouwelen, om er voor te zorgen dat de anderen er te weinig hadden.

In gedachten werden zelfs lijstjes bijgehouden van verse vondsten. Welke sectie had nu eigenlijk de meeste bijzondere gedaan, wie had het meeste brons of het mooiste aardewerk opgegraven? Maar ook: welke sectie had de leukste putleidster, welk vlak was het meeste waterpas en welke put was het schoonst? Al met al een behoorlijke competitie kan ik u vertellen. Er was slechts een handvol momenten waarop het onderling misnoegen en de wederzijdse jaloezie aan de kant geschoven werden. Zodra de eerste donkere wolken van een onweer zich aandienen boven Borgo le Ferriere, liet iedereen zijn troffel, bezem of houweel vallen. En dit was niet om zichzelf zo spoedig mogelijk in veiligheid te brengen in de bar onder aan de akropolis, zoals Marijke het het liefst zag. In tegendeel.

Op deze momenten kwam het ouderinstinct bij een ieder naar boven. We moesten immers onze putten beschermen, al waren het onze eigen kinderen. En niet alleen je eigen put, maar alle putten op de akropolis. Geheel belangeloos werden zeilen uitgewisseld tussen noord en zuid, werden gebroederlijk zandzakken gevuld en riskeerden leden van beide ploegen hun leven door gezamenlijk rondvliegende golfplaten te verzwaren met kruiwagens of desnoods met eigen lichaamsgewicht.

Zodra een donderslag minder dan 2 seconden na de bliksemschicht volgde, kozen de meeste studenten pas voor hun eigen hachje en zochten een veilig heenkomen. Na het ergste natuurgeweld betraden we vaak met lood in onze schoenen de akropolis. We vreesden voor wat ons te wachten zou staan. Gezamenlijk liepen we langs de putten en slikten onze tranen weg bij de meestal verschrikkelijke aanblik.



Treuren bij een ondergelopen opgravingsput.

Nadat de ergste schrik, woede en verdriet waren verdwenen, herpaktten we ons en restte niets anders dan opnieuw beginnen. Maar ditmaal werden emmers eerlijk verdeeld, zodat iedereen kon gaan hozen. Teneergeslagen werden gezamenlijk kruiwagens vol water langs de hellingen van de heuvel geloosd. Tegelijkertijd probeerde iedereen elkaar een hart onder de riem te steken. Leden van 'noord' waren van mening dat 'zuid' het toch wel heel zwaar te verduren had gehad tijdens deze bui, en 'zuid' vond vervolgens dat 'noord' zo'n waterballet nu ook weer niet had verdiend.

Om een lang verhaal kort maar krachtig af te sluiten: water verbroedert!

Milo Verhamme <

VERSLAG SATRICUMDAG 2004

De Satricumdag op 31 januari 2004 was een groot succes met meer dan 70 deelnemers, een heerlijke Italiaanse lunch en inspirerende sprekers. Zoals gebruikelijk begon de dag met de Algemene Ledenvergadering. Met instemming van de aanwezige leden is mondeling verslag gedaan van de Ledenvergadering van 2003 wegens het ontbreken van de notulen. De kascommissie complimenteerde de penningmeester voor de heldere en kloppende administratie over 2003. Tenslotte deed het bestuur een oproep aan de leden voor vrijwilligers voor het verrichten van hand- en spandiensten, bijvoorbeeld om rond het aanstaande 12 1/2-jarig bestaan van de Vriendenvereniging iets extra's te kunnen organiseren (De notulen van de Algemene Ledenvergadering treft u bij deze Nieuwsbrief.). Het thema van de Satricumdag was 'Water', de elementaire factor van het leven. De sprekers waren ditmaal allen (oud-)Satricanen. Zij spraken vol enthousiasme over water en watervoorziening in Satricum vroeger en nu, over drinkwater, waterhuishouding en transport over water, over te veel water en te weinig water, over de willekeur van de goden en hoe de 'Satricaanse' mens daar mee leerde omgaan. De teksten van de lezingen 'Satricum en de contacten over water' van dr. Patricia S. Lulof en 'Water tijdens de opgravingen' van drs. Milo Verhamme, kunt u nalezen in deze Nieuwsbrief. Dr. Marijke Gnade deed als opgravingsleidster verslag van de droogste en heetste campagne in de opgravingsgeschiedenis van Satricum: de campagne van 2003. Bij onverwachte activiteiten in het veld werden tijdens deze studiecampagne opvallende vondsten gedaan. In 'De waterhuishouding op de acropolis van Satricum'

zette dr. Barbara Heldring (directeur van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium en in reeds sinds de jaren '70 actief in Satricum) de resultaten van het onderzoek naar de Satricaanse wateraanvoer, -opslag en -afvoer uiteen.

Dr. Gemma Jansen (beleidsmedewerker Archeologie bij de Provincie Limburg en in 1984 actief in Satricum) sprak over 'Stromend water in Pompei': een boeiend verhaal over de waterhuishouding en sanitaire voorzieningen in deze stad die eeuwenlang onder puin en as lag bedolven. Het archeologisch onderzoek in Pompei geeft een goed beeld van het dagelijks leven in een Romeinse stad in de eerste eeuw na Chr.

Traditiegetrouw werd de Satricumdag afgesloten met een gezellige borrel in café Zeppos. Het bestuur wil graag alle vrijwilligers die tijdens de Satricumdag geholpen hebben van harte danken.

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Het bestuur is verzocht te overwegen of het ook mogelijk is om 'lid voor het leven' te worden van de Vereniging Vrienden van Satricum: een initiatief dat door het bestuur met enthousiasme is ontvangen. Tijdens de eerstvolgende Algemene Ledenvergadering zal een voorstel voor een tarief voor 'lidmaatschap voor het leven' aan de leden worden voorgelegd.

U heeft het wellicht al gezien op de jaarlijkse rekening voor betaling van uw contributie: de kosten van de contributie zijn per 2004 verhoogd met € 1, van € 16 naar € 17.

Heeft u al eens gekeken naar de website over de opgravingen in Satricum op <http://cf.hum.uva.nl/archeologie/satricum/>?

HERHALING: OPROEP AUTEURS GEVRAAGD

Keer op keer probeert de redactie van de Satricum Nieuwsbrief de frequentie van Nieuwsbrief te verhogen, van een naar tenminste twee uitgaven per jaar. Maar telkens blijkt het niet eenvoudig artikelen voor de Nieuwsbrief te vinden, of tijd vrij te maken om ze zelf te schrijven. De redactie van de Nieuwsbrief doet daarom graag een beroep op de leden van de Vereniging Vrienden van Satricum en al diegenen die een leuk artikel willen schrijven over Satricum, de opgraving, eigen onderzoek, bijzondere Satricaanse vondsten of de gezelligheid tijdens de opgravingscampagnes. Ieder die zich hiertoe geroepen voelt kan contact opnemen met de redactie middels een briefje of een telefoontje naar het redactieadres.

UITSTAPJE 23 OKTOBER 2004

Op zaterdag 23 oktober staat er een uitje voor de leden van de Vereniging Vrienden van Satricum op het programma. Het wordt een heus archeologisch uitstapje, met een bezoek aan de tentoonstelling 'Gat in de stad' over het werk van stadsarcheologen in Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, en een archeologische stadswandeling door het historisch centrum van de stad. Bij deze Nieuwsbrief treft u de officiële uitnodiging waarin locatie, tijden en aanmeldingsprocedure worden toegelicht. **23 oktober Noteer deze datum in uw agenda!**

OVER DE AUTEURS

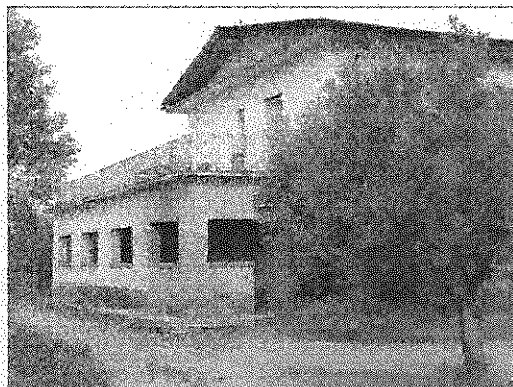
Dr. Marijke Gnade is projectleidster van de opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in Satricum en wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA).

Dr. Patricia S. Lulof is wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is sinds 1980 aan het opgravingsproject verbonden en heeft zich gespecialiseerd in de terracotta versieringen van de tempeldaken van Satricum.

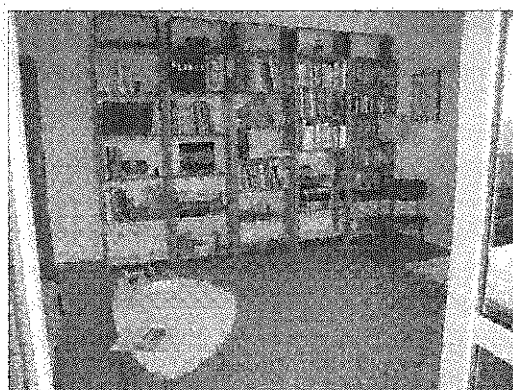
Drs. Milo Verhamme is Mediterraan archeoloog en neemt sinds 2001 jaarlijks deel aan de opgravingen in Satricum.

Drs. Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.

NIEUWS VAN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM



Het studiecentrum heeft een riant terras



Een kijkje in de bibliotheek van het nieuwe studiecentrum, april 2004

Een nieuw studiecentrum

Alleen al het uitzicht: over de golvende wijngaarden in het noordoosten dwaalt ons oog naar de langgerekte bergrug van de Monti Aalbani, het vulkaangebergte, waarop de moederstad van de Latijnen, Alba Longa, eens lag. Even verder de nog langere bergrug van de Monti Lepini, die de Pontijnse vlakte naar het zuidoosten afsluit. Uit een ander raam zien we de glooiende wijngaarden in zuidwestelijke richting, waarachter we de Middellandse zee met de havenplaatsen Nettuno en Anzio weten te liggen. Of het nu onder stapelwolken met gebroken zonlicht in de middag of onder een wolkenloze purperblauwe avondhemel ligt, het landschap dat

we zien vanuit het nieuwe studiecentrum is altijd even prachtig. Bij gunstig weer kunnen we vanuit 'de huiskamer' naar het grote terras verhuizen, om daar te werken of te luieren, te eten of te dromen. Binnen is het ook aangenaam toeven: er zijn een werkruimte met grote tafels, een grote keuken, diverse slaapkamers, een badkamer en zelfs een kleine bibliotheek. Het geheel bevindt zich op de eerste verdieping van een huis op het terrein van 'wijnboer' Santarelli, die het appartement aan Marijke Gnade heeft afgestaan als blijk van waardering voor, en als een bijdrage aan de Nederlandse opgravingen van het antieke Satricum. Een deel van de antieke stad ligt op zijn terrein. Onder het riante terras van het appartement heeft Santarelli bovendien een ruim magazijn voor de opslag van vondsten ter beschikking gesteld.

Het zogeheten studiecentrum is in 1982 tot stand gekomen als bijdrage van de gelijknamige Nederlandse Stichting aan het werk van de Nederlanders, die in Latium in het algemeen of in Satricum in het bijzonder wetenschappelijk onderzoek wilden verrichten. Het studiecentrum was lange tijd in een appartement in het nabijgelegen dorp Campoverde ondergebracht, in 1992 verhuisd naar een ander appartement in datzelfde dorp en nu dus, in 2004, bij Santarelli, dat is nog dichterbij de opgravingsterreinen, terecht gekomen. Dankzij de goede verstandhouding die Marijke Gnade met de huidige directeur van het enorme wijnbedrijf, Antonio Santarelli, heeft opgebouwd, is dit een even verrassende als welkome, en voor ons voordelige oplossing voor het altijd nijpende (want dure) huisvestings- en opslagprobleem. Het bestuur van de Stichting 'Nederlands Studiecentrum voor Latium' ('Centro di studio olandese per il Lazio') wenst Marijke Gnade en alle anderen die van het studiecentrum gebruik zullen maken, een wetenschappelijk vruchtbaar en aangenaam verblijf toe.

Barbara Helderling ◀
Directeur